

ELTE
EÖTVÖS LORÁND
TUDOMÁNYEGYETEM

ÚJ NEMZETI KIVÁLÓSÁG PROGRAM 2021/22

„A” KERET

NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI
ÉS INNOVÁCIÓS HIVATAL

VALLÁS ÉS POLITIKA METSZÉSPONTJÁN: CATO ÉS CAESAR KONFLIKTUSA KR.E. 55-BEN

Név: Góczon Tamás

Kar: ELTE BTK

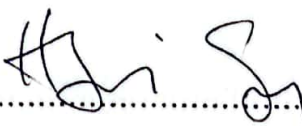
Szerződés száma: ELTE/12730/1(2021)

Budapest, 2022. június 16.

.....

ösztöndíjas aláírása

A pályázó záró beszámolóját elfogadom (Hegyi W. György):

.....

témavezető neve és aláírása

Kelt: Budapest, 2022. 06. 20.

Bevezetés

- **A kutatás tárgya és terjedelme**

Caesar Kr.e. 55-ös galliai győzelmeinek kapcsán Plutarchos és Appianos is megörökítette Cato radikálisnak tűnő támadását, melyben a hadvezér kiszolgáltatását (*deditio*) és engesztelő áldozatok megtartását követelte a germán követek jogainak (*ius gentium*) megsértésére hivatkozva. A „Vallás és politika metszéspontján: Cato és Caesar konfliktusa Kr.e. 55-ben” című kutatásom ebből a konfliktusból indult ki két fő irányban: egyrészt a római történelem forrásainak kiszolgáltatással kapcsolatos korábbi példáit tekintettem át vallástörténeti és politikai szempontból; másrészt a köztársaság végének válságban lévő politikai színterét vizsgáltam, azokra a konfliktusokra fókuszálva, ahol a vallás megjelent a politika eszközei között. Kutatásom eredményeit teljes terjedelemben a mesterszakos szakdolgozatomban foglaltam össze, itt csupán a főbb eredmények bemutatására törekedtem.

- **A kutatás szükségességének bemutatása**

A korszak kutatásában általában nem kap figyelmet az általam vizsgált 55-ös epizód, legtöbbször röviden Cato egyik sikertelen, eleve kudarcra ítélt politikai akciójaként jellemzik az esetet. Ugyanakkor ez a fellépés Cato politikájára nézve nagyon is paradigmaticus, ennek fontos elemére, imázsépítésének tudatosságára világíthat rá. A politikai támadás értékelése pedig elengedhetetlenné teszi a korábbi párhuzamok vizsgálatát, így kiszolgáltatási példák részletes elemzését is elvégeztem a kutatás során. Témaválasztásomat az is indokolta, hogy bár születtek összefoglaló tanulmányok a *deditio* ismert eseteivel kapcsolatban (lásd az irodalomjegyzéket), az összes ide vonható példát áttekintő, és azokat együtt elemző munkára eddig nem találtam példát. Ennek érdekében kezdtem hozzá a kiszolgáltatással kapcsolatos források összegyűjtéséhez is (lásd 2. melléklet).

- **A kutatási eredmények hasznosíthatósága**

A kutatásnak köszönhetően lehetőség nyílik a kiszolgáltatás általános érvényű és módszeres bemutatására: az ismert példák elemzésével – nem csak római tisztségviselők eseteit, hanem a Rómán kívüli (de a római történelemhez kapcsolódó) hasonló példákat is ideértve – általános képet kaphatunk erről a speciális, politikához is kötődő vallási szertartásáról. Az 50-es években felmerülő, de meg nem valósuló *deditio* esetében a politikai vetület vizsgálata kapott különös hangsúlyt. Ezáltal lehetővé válik Cato politizálásának, motivációjának, taktikájának valóságosabb felvázolása, melynek visszatérő vonása a vallás felhasználása, például a *deditio*

55-ös felvetésének esetében is. Mindez illeszkedett a Cato által magáról tudatosan kialakított, ősi római (többek között vallási) hagyományokat védelmező konzervatív képbe, melynek nyomait a későbbi forrásokban is láthatjuk. A kutatásomnak köszönhetően így pontos képet kaphatunk a *deditio* intézményéről, a hagyomány kialakulását is befolyásoló politikai tényezők feltárásával; másrészt Cato vallást felhasználó politizálását is jobban érthetjük az 55-ös támadás alapját képező *deditio* történeti vizsgálatával. Ennek a kétirányú megközelítésnek eredményeképpen mind a vallástörténet, mind a politikatörténet terén hasznosítható eredmények születtek.

Ezek az eredmények pedig további kutatási irányok kiindulópontját is jelenthetik, Cato politikai tevékenységének további példáit elemezve például a később kialakuló legendás alak gyökereihez nyúlhatunk vissza. A köztársaság válságának konfliktusait Cato imázsépítési szándékainak tükrében vizsgálva több korábbi megállapítást is újraértékelhetünk, illetve kutatásom folytatásaként az imázs alakulásának Catótól már független tényezőire is koncentrálnék majd, a róla élő kép kialakulásának külső okaira. A lehetőségekhez mérten tehát a catói imázsépítés mérlegét is szeretném megvonni a halála után keletkezett források tükrében: mely elemek és minták lehetnek Cato tudatos taktikájának eredményei, és mely jellemzők gyökerezhetnek már a későbbi, császárkori forrásaink közegében?

Téma bemutatása

- **A kidolgozáshoz felhasznált saját kutatási eredmények**

A témával kapcsolatos kutatást már előzetesen, a pályázati döntés előtt megkezdtem, a 2021-es OTDK-n egy dolgozatomat is bemutattam hasonló témában, mely már számos részeredményt hozott. Azonban a kiszolgáltatással és Cato vallást is intenzíven használó politikájával kapcsolatos általános kép megrajzolásához további példák elemzésére volt szükség. A *deditio* esetében korábban csupán a két leghíresebb esetet (A 321-es caudiumi vereség utáni eseményeket és C. Hostilius Mancinus 136-os példáját) emeltem ki és vizsgáltam meg nagyvonalakban. A kutatás első öt hónapjában ezt a vallástörténeti szempontú kutatást végeztem el a kiszolgáltatás összes ismert példájának vizsgálatával. A munkát a vonatkozó források összegyűjtésével és összevetésével kezdem, hiszen számos forrás tesz említést a *deditio*król valamilyen formában, igaz az egyes esetek forrásadottsága meglehetősen változó (lásd 2. melléklet)

- **Következtetések, javaslatok**

I.

A kiszolgáltatás példáinak elemzése után egy átfogóbb összefoglalásra tehetünk kísérletet, meghatározva a *deditio* jellemzőit. A kiszolgáltatás alapvetően bizonyos – szakrális szférában is gyökerező – alapelvek megsértése esetén az isteni büntetés elhárítására alkalmazott gyakorlat volt, például szerződések megszegését, követek megsértését követően. A felelősök kiszolgáltatásával pedig lehetőség nyílt az előnytelen megállapodások megszegésére és a háborúk jogos folytatására is, az istenek (és a *fides*) megsértése nélkül. A kutatás során elsősorban a római tisztségviselőkkel kapcsolatos eseteket elemeztem, de Hannibál példáján keresztül látható, hogy a kiszolgáltatás követelése akár az ellenfél jogsértése esetén is a római diplomácia eszköztárába tartozhatott. Ha a kiszolgáltatás további jelentőségét és funkcióját kívánjuk meghatározni, fontos leszögezni, hogy valószínűleg egyetlen átadás sem végződött halállal, a jogsértő rómaiak rendszerint épségben visszatérhettek, sőt mindez akár politikai tőkét is jelenthetett számukra. Ez alól talán Claudius Clineas lehetett kivétel, az ő esetében a súlyosabb büntetés lehetőségéről is hallunk a forrásokban. Az ellenfelek általában visszautasították a kiadott személyeket, ezáltal a rómaiak kiengesztelő logikáját is, hiszen az esküszegést „*egyetlen ember vérével kiengesztelni nem lehet.*”¹ Itt Velleius sanguine szót említette, de valójában aligha végződhetett erőszakkal egy *deditio*. Mindezek fényében Cato célja sem Caesar barbárok általi kivégeztetése lehetett, bizonyára tisztában volt a korábbi példák alapján a kiszolgáltatások reális következményeivel. Sőt az sem jelenthető ki egyértelműen, hogy egy-egy jogsértő megbüntetése lett volna az egyedüli cél. Livius leírásában például a 321-es *consul* inkább tűnik a kiszolgáltatás tudatos szereplőjének, kezdeményezőjének, mintsem elszenvedőjének. A caudiumi csata után a közvélemény sem várta el a büntetést: a kezdeti harag után inkább a szánalom és a gyász jellemezte a népet. A történet hitelességétől függetlenül Livius a kiszolgáltatás egy fontos funkciójára világíthat rá: ezzel az eszközzel a súlyos vereség után letaglózott római társadalmat újra fel lehetett rázni, és hadsereg morálját is helyre lehetett állítani egy önfeláldozó *exemplum* kiadásával. A caudiumi történetben a szégyenteljes vereség letargikus hangulatát változtatja meg a *consulok* kiadatása, később a katonák már bosszúvágytól fűtve, önként jelentkeznek a sorozásra.² Ezt az értelmezést támaszthatja alá az is, hogy a hadvezérek szinte minden esetben visszajutottak Rómába, sőt

¹ Velleius II.1.

² Livius IX.10.

akár a kiadások tudatos megszervezése sem zárható ki, például Mancinus esetében, aki talán előre felkészült ellenfelei ilyen jellegű támadásaira.³

Ha arra keressük a választ, hogy miért valósulhatott meg egy-egy kiszolgáltatás, több elemet is említhetünk, amelyek példaként eltérőek lehetnek. Egyrészt ilyen tényező lehetett az önkéntes kezdeményezés, például a caudiumi történet esetében, ahol a hadvezér maga javasolta kiszolgáltatását a *senatus*ban. Mancinus esetében már hitelesebb példáról lehet szó, ahol a politikai ellenfelek büntető szándékú követeléseik kiegészülhettek a nép elégedetlenségével és a kedvezőtlen szerződés kötelezettségével is. Mancinus így már csak reagálni tudott kezdeményezésével, a kedvezőtlen politikai helyzet, a nép hangulata, illetve a vereség szégyenletes körülményeinek összessége miatt védtelenné vált és áldozatul esett a politikai támadásoknak. A közvélemény szerepe legtöbbször feltűnik, de nem minden esetben támogatta a *deditiót*: Gracchus, vagy később Saturninus esetében a nép támogatása is szerepet játszott a kiszolgáltatás elkerülésében. Ezt Caesar esetében is feltételezhetjük, talán azért is támadhatta sorozatosan Cato, mert egy *popularis* javaslattal és a nép támogatásával egyszerűen megkerülhette a gondosan kialakított *senatusi* pozícióit. Ennek nyomait többször is láthatjuk a forrásokban, amikor a *senato*rok meggyőződésüktől eltérő döntést hoztak a néptől való félelem miatt. A kutatás során elemzett esetek tükrében látszik, hogy jelentős mértékben a politikai erőviszonyok függvénye volt a különféle előírások betartása, értelmezése. A *deditio* megértése tehát lehetetlen a hozzá kapcsolódó érdekek és motivációk feltárása nélkül, ezeket a kortárs tényezők mellett a történetírás és a források szintjén is ugyanúgy vizsgálni kellett. Formálisan minden esetben egy vallás által is megerősített szabály megszegésére válaszul alkalmazták, de ezek rugalmas értelmezése mellett a kiszolgáltatás végrehajtására csak speciális esetekben kerülhetett sor.

Az előző gondolatokat kiegészítve a kiszolgáltatási példák szoros kapcsolatára és az együttes elemzés fontosságára hívnám föl a figyelmet, illetve a történetek között feltételezhető kölcsönhatás lehetőségére. Többször megállapítható, hogy csupán fiktív esetekről van szó, a *deditio* pedig ezekhez kapcsolódhat, például római győzelmek, vagy éppen vereségek okaként. A kétes hitelességű korai történetek esetében, ahol már az ókori források is bizonytalanok voltak, ott különösen fontos az együttes elemzés, hiszen az információhiányból adódóan ezek az esetek jóval könnyebben válhattak az utólagos (át)értelmezés alanyaivá, a későbbi

³ Morrell 2015. 82. 66. jegyzet

(emlékezet)politikai, történetírói szándékoknak megfelelően. Ez jól látható Livius művében: a Mancinus-féle 136-os vita nyomai a caudiumi vereségre vonatkozó történetváltozatok formájában is feltűnhetnek, ahol a határozott állásfoglalás ellenére keveredik a kiszolgáltatást és a békekötés elfogadását valószínűsítő két ellentétes hagyomány. A caudiumi vereséget keretező események esetében is hasonló kapcsolatot fedezhettünk fel, a samnis Brutulus Paapius kiadása is a későbbi római vereség és kiszolgáltatás fényében értelmezhető fiktív történet, ami a római bosszú megalapozását szolgálja. A hasonló motívumok is a kiszolgáltatások szoros kapcsolatát jelezhetik, ezek közül itt is azonosíthattunk néhányat. Liviusnál a kiszolgáltatás például a római történelem katasztrófaival összefüggésben tűnik fel több esetben fontos tényezőként, annak elmaradása vagy megvalósulása a kritikus pillanatokban szolgál magyarázattal az események menetére (lásd Allia, Caudium, Numantia példáit).

Az esetekhez kapcsolódó szöveghelyek elemzésével, a különböző történetváltozatok elkülönítésével így a hagyományt befolyásoló politikai és történetírói szándékot is megkísérelhettük vázolni, ami nem feltétlen egyidejű a konkrét kiszolgáltatás körüli vitával; a római politikai kultúra történetiségbe ágyazottságának megfelelően egy múltbéli példa sem lehet kivétel az utólagos átértelmezés vagy felhasználás alól. A caudiumi vereség történetében például megragadható, hogy hogyan vált későbbi, 2. századi viták múltbéli muníciójává, hivatkozási alapjává, főként a Scipio *factio* politikai érdekeinek megfelelően. Ugyanakkor ez lehetőséget is jelent, amit igyekeztem megragadni, hiszen az összefüggések azonosításával magáról a *deditió*ról, és az ezt felhasználó mindenkori politikai-történetírói közegről egyszerre kaphatunk pontosabb képet. A összehasonlítás tehát a kiszolgáltatások együttes elemzésének fontosságát támasztja alá, hiszen a kölcsönhatások feltárásával bizonyos eseményekkel kapcsolatban tisztábban láthatunk. Mindezek alapján elképzelhető, hogy akár a kevésbé ismert kiszolgáltatási példák hasonló kölcsönhatására is gondolnunk kell, ugyanakkor a jóval szerényebb forrásadottságokkal rendelkező példák esetében ez nem feltétlen mutathattuk ki ilyen egyértelműen.

II.

A kutatás második 5 hónapos szakaszában Cato politizálásának megítéléséhez elsősorban a róla élő képet volt érdemes vizsgálni, hiszen a források nagy részében az általa épített imázs tükröződik vissza. Ezt több szempontból vizsgálva azonban érthetőbbé válhat mind az 50-es évek valós politikai közege, mind annak tendenciózus ábrázolása a forrásokban. Ezek áttekintésével talán Cato radikális és sokszor irracionálisnak tűnő politizálását is jobban

érthetjük, ami talán a kortársak számára sem tűnt mindig racionálisnak. Ugyanakkor ez politizálásának kulcsa volt, az irracionális viselkedés sokszor a tudatos politikai imázsépítés igenis racionális eleme volt. Természetesen azt sem szeretném állítani, hogy a források teljesen tévednek, amikor ezeket a tényezőket hangsúlyozzák, Cato döntései és tettei mögött feltételezhetünk kontrollálatlan vagy irracionális elemeket is, ugyanakkor ezek kevésbé juthattak szerephez, mint ahogy forrásaink a pragmatikus Caesar ellentétpárját megteremtve állítják. Cato 55-ben az általa tudatosan alakított, szélsőségesen konzervatív képhez igazodva cselekedett, de fő célja a Galliában sikert sikerre halmozó Caesar pozíciójának gyengítése volt. Ennek érdekében Cato minden lehetőséget kihasznált, nem meglepő módon a vallás eszközeihez nyúlt a támadásnál, ahogy sokan mások is tették a korszakban. A *fides* lehetséges megsértéséről érkező galliai hír ezt a szélsőségesnek tűnő, ősi értékeket védelmező politikusi reakciót követelhetette meg, imázsának megfelelően. Elsődleges motivációként a politikai célt határozhatjuk meg, szemben a források elveket és személyes tulajdonságokat előtérbe helyező narratívájával. Természetesen ez nem zárja ki Cato elveinek és tetteinek összhangját, de inkább politikai karakterének tudatos megnyilvánulását kell látnunk a támadás kapcsán. A közvélemény és önreprezentáció fontosságára pedig Caesar közvetett „válaszának” elemzése is rámutatott: a kommentárok megírásával saját verzióját tárhatta nyilvánosság elé, valószínűleg a Cato támadásának hatása is megjelenik az 55-ös események leírásán.

A Catilina-összeesküvés kapcsán is láthatjuk a tudatos imázsépítés fontosságát, a Cato-képből fakadó többletbefolyást a politikai színtéren kívánta kamatoztatni, a vallási hagyományok feletti értelmezés letéteményeseként fellépve. A 63-as felszólalási sorrendről és a *pater patriae* cím adományozásáról szóló eltérő beszámolók rávilágíthatnak a Cato-kép hamis, vagy túlzó elemeinek kialakulási mechanizmusára is. Itt a későbbi források részben már arról tudósítanak, hogy Cato volt az első, aki az összeesküvők halálbüntetéséért szót emelt. Cicero levelezéséből azonban kiderül, hogy a valóságban már többen őt megelőzően a halálbüntetésre szavaztak. Ugyanakkor Cato beszédében a radikális, hagyományokat képviselő szerep nagy hatást gyakorolt a senatorokra, sőt ennek sikere a halála után, a hagyomány szintjén is jelentkezett. Ezeken a dokumentált példákon keresztül működésben láthatjuk Cato tudatos taktikáját, ami a jövő emlékeztetésében a valóságosnál is kiemelkedőbb pozícióba juttathatta alakját. Tehát a források tendenciózus képétől is hátrébb léphetünk, és már a személyéhez kötődő irodalom előtt, Cato tudatos politikájában is kereshetjük a történeti emlékezetben kialakult – viszonylag egységes – kép okát. Az egységes kép mögött pedig felfedezhetjük a catói politizálás rugalmasságát is (szemben a hagyományos értelmezéssel), ami valójában alkalmazkodott a

mindenkori politikai viszonyokhoz, eközben természetesen ügyelve az önreprezentáció látszólagos egységességére és kikezddhetetlenségére.

Az 55-ös támadással párhuzamos példák vizsgálata pedig Cato támadásának pontosabb megértéséhez is hozzájárult. Ha a két politikus ellentétét áttekintjük (lásd 1. melléklet), két esetben is megfigyelhetünk vallási elemeket: 59-ben és 55-ben is. Mindkét évre jellemző, hogy Cato pozíciói viszonylag gyengék voltak, így nem tudott hatékonyan fellépni Caesar intézkedéseivel, befolyásával szemben. 59 valószínűleg a triumvirátus létrejöttének és Caesar *consulságának* éve volt, Cato és Bibulus pedig szinte egyedül maradt a *lex agraria* javaslatával szemben, így a reménytelennek tűnő helyzetben az ómenekre kezdtek hivatkozni, majd 58-ban ez alapján próbálták eltörölni Caesar törvényeit.⁴ Cato helyzete az 55-ös támadás idején is kedvezőtlen volt, sógora (Domitius Ahenobarbus) helyett Crassus és Pompeius lettek *consulok*, Caesar galliai megbízatását meghosszabbították, míg ő maga a *praetor*választást elvesztette. Ezért ekkor is vallási eszközhez nyúlt Cato, de Bibulus 59-es taktikájától⁵ eltérően engesztelő áldozatot és kiszolgáltatást követelt. Ezzel ugyanúgy hivatkozási alapot teremthetett, úgymond elhalasztotta a cselekvés időpontját és egy támadási területet hozott létre, hogy később a *fides* és a *ius gentium* megsértését egy számára kedvezőbb politikai helyzetben „felmelegítve” tudja Caesar pozícióit gyengíteni. Tehát szó sincs Cato széllel szembemenő, realitásokat figyelmen kívül hagyó támadásáról, esetleg makacs és alkalmazkodni képtelen viselkedésről. Sőt, pont a Cato számára kedvezőtlen erőviszonyok magyarázzák ezeket a reménytelennek tűnő támadásokat, hiszen ezek a vallási alapú érvek időn átívelve is érvényesek maradhattak, és egy későbbi, esélyesebb támadás alapjává válhattak. A korábbi kiszolgáltatási példák (vallás)történeti elemzése is a beszéd valódi motivációira világíthat rá, ezek fényében (amelyeket bizonyára Cato is pontosan ismert) szintén a forrásokétól eltérő Cato-képet erősíthetjük meg, egy tudatos taktikába illeszkedő fellépést feltételezve. Az 55-ös támadás is azt látszik alátámasztani, hogy bár a vallás, a *pax deorum* fenntartásának igénye kétségtől mindegyik eset mögött megtalálható volt, de ez önmagában még nem bizonyult elegendőnek egyetlen kiadatáshoz sem, emellett minden esetben – igaz különböző formában – politikai célok is megjelentek. És ezek közül is csak egy lehetséges cél volt a hadvezérek megbüntetése és

⁴ Drogula 2019. 134., 153.; A támadást Domitius és Memmius *praetorok* intézték. (Taylor 1949. 137.)

⁵ Caesar 59-es *consulsága* alatt is hasonló volt Cato és Bibulus taktikája, akcióikkal a *consuli* tevékenységének legitimitását kérdőjelezték meg, Caesar intézkedéseinek későbbi eltörlését szem előtt tartva. Bibulus és az *obnuntiatio* példája. (Drogula 2019. 152–153.) A *lex Aelia et Fufia* alapján kedvezőtlen előjelek bejelentésével meg lehetett gátolni a közügyek intézését egy időre. (Drogula 2019. 140.; Rüpke 2006. 229.) Ezt a törvényt nem sokkal később Clodius törölte el. (Wiseman 2008. 378.)

felelősségre vonása, ennél legtöbbször komplexebb a magyarázat, amit csak a római vallás és politika együttes elemzésével érthetünk meg.

A kutatás során felhasznált forrásokat és szakirodalmat a dokumentum végén foglaltam össze egy irodalomjegyzék formájában. A fontosabb következtetések publikálását szeretném folytatni is, akár az újabb kutatásaim eredményeivel kiegészítve, például az Ókor című folyóiratban. Emellett időnként az Eötvös Collegiumban is nyílik alkalom a publikálásra, ha ismételten adódik ilyen lehetőség, akkor azzal is mindenképpen szeretnék majd élni.

Kötelező és nem kötelező vállalások teljesülése

A kötelezően vállalt intézményi TDK Konferencián túl más rendezvényeken is bemutattam a kutatási eredményimet. Szeptemberben részt vettem a Miskolci Egyetem által szervezett OTDK Plusz Konferencián és prezentációs versenyen, ahol előadásommal első helyezést értem el. Emellett az Ókortörténeti Tanszék által szervezett délutánon is tartottam előadást az érdeklődők számára, a két legismertebb kiszolgáltatási eset kölcsönhatását bemutatva. A kutatási tervben vállaltam, hogy két konferencián is részt veszek (Konferencia Clio Műhelyében, Eötvös Konferencia), ugyanakkor időközben Erasmus ösztöndíjat nyertem a Bolognai Egyetemre, így a tavaszi félévet Olaszországban kezdtem meg. A járványhelyzet javulásával ezeket a konferenciákat ismételten jelenléti formában rendezték, így sajnos nem tudtam részt venni rajtuk. Ugyanakkor az eredmények bemutatását pótolhatják az említett előadások, melyet a kutatási tervben vállaltakon túl tartottam. Emellett nyáron a kötelezően vállalt ÚNKP konferencián is részt fogok venni.

Az ösztöndíjas időszak alatt befogadásra került a *Két kiszolgáltatási eset kölcsönhatása a római köztársaság történetében* c. tanulmányom az *Opuscula Historica* c. kötetsorozatba, így a vállalt publikáció megjelenésére is hamarosan sor kerülhet. Szintén megjelenés alatt áll *A Commentarii de Bello Gallico kiadásának kérdése* c. tanulmányom, ami lazábban kapcsolódik az ÚNKP kutatásom témájához, ugyanakkor Cato támadásának elemzése a *Bellum Gallicum* kiadásának kérdéséhez is értékes szempontokat nyújtott. Véleményem szerint a kutatási tervben vállalt kötelezettségeknek sikerült eleget tenni, ha nem is az eredeti formában, a külföldön töltött tavaszi félév miatt.

Mellékletek

1. melléklet

Caesar és Cato ellentétének vázlata⁶

ESEMÉNY (Kr.e.)	HIVATKOZÁSOK
64: A <i>proscriptio</i> gyilkosainak felelősségre vonását Caesar sürgette, háttérbe szorítva Catót, aki vérdíjak visszafizetését érte el.	Drogula 2019. 47–48.
63: Pompeius speciális megtiszteltetését Caesar támogatta (pl. babérkoszorú viselése), Cato pedig ellenezte a <i>senatusi</i> beszédében.	Drogula 2019. 58–59.
63: Caesart támadja Cato a Catilina-összeesküvés kapcsán.	Plut. Cat. Min. 23. Sall. Cat. 48.5–49.4. Plut. Cic. 20.3–4. Plut. Caes. 7–8. App. BC II.6. Suet. Caes. 17.
63/62: Cato ingyengabona-osztással (<i>lex frumentaria</i>) ásná alá a nép körében Caesar támogatottságát.	Plut. Cat. Min. 26.; Drogula 2019. 87.
63/62: Cato törvényjavaslata szerint a hadvezéreknek esküt kellett volna tenni, hogy valós adatokat közölnek a megölt ellenfelek számát illetően. Ez szintén szólhatott Caesarnak, aki provinciai megbízatásra készült.	Drogula 2019. 96–97. Val. Max. II.8.1.
63/62: Cato egy törvénnyel a hadvezérek Rómán kívüli pályázását teszi lehetetlenné → Caesar akadályozása 59-ben	Drogula 2019. 97–98.
60: Caesar kivételt kér a <i>senatustól</i> , hogy egyszerre tarthasson <i>triumphust</i> és pályázhasson a <i>consul</i> ságra, ⁷ de Cato megghiúsítja ezt → Caesar a pályázást választja	Drogula 119–120. Plut. Cat. Min. 31. Plut. Caes. 13.

⁶ Drogula 2019. alapján. Azokat a támadásokat, ahol a vallási érvek is központi szerepet játszottak kék színnel jelöltem. Az ellentét nem feltétlen a két személy között jelentkezett, a konfliktusoknak mindkét politikai szövetségi köre is részese lehetett.

⁷ Cato korábban említett törvénye a hadvezéreket arra kötelezte, hogy a *pomeriumot* átlépve, tehát az *imperiumukról* lemondva kelljen pályázniuk a hivatalviselésre. Ezzel a határátlépéssel azonban Caesar elvesztette

	App. BC II.8.
60: Cato vejének, M. Calpurnius Bibulusnak a <i>consulá</i> választását támogatja Caesarral szemben.	Drogula 2019. 121. Suet. Caes. 19.
59: Cato Caesar földtörvényeit ellenzi 59-ben (<i>lex agraria</i>) → végül esküvel kényszerül elfogadni	Plut. Cat. Min. 31-33. Drogula 2019. 132–136.
59: Pompeius keleti intézkedéseit, Crassus publicanusokkal kötött szerződéseinek újratárgyalását, valamint a campaniai földek elosztását (<i>lex agraria</i> kibővítése) is támadja Cato.	Drogula 2019. 137.
59: A <i>lex Vatiniában</i> biztosított provinciák mellett Caesar Gallia Transalpina irányítását is megkapta volna, Cato ezt ellenzi 59-ben.	Drogula 2019. 137–138. Plut. Cat. Min. 33.
59: Bibulus és a folyamatos <i>obnuntiatio</i> → Caesar minden intézkedését illegitimé tennék	Drogula 2019. 140–141. Cicero Att. II.16.2., II.19.2., Cicero Har. resp. 48. Cicero Dom. 39–40. Suet. Caes. 20.1. Plut. Pomp. 48.4. Dio 38.6.4–6.
59: Bibulus és Cato lejárató kampánya Caesar ellen: „Bibulus [...] <i>consultársát nyíltan »Bithynia királynéjának« nevezte, »kinek azelőtt egy király, ma már egész királyság fekszik a szívében.«</i> ”	Drogula 2019. 141–142. Suet. Caes. 49. Cicero Att. II.20.4–6., II.21.3–5.
59: L. Vettius összeesküvéssel vádolja Bibulust, Cicerót és Catót, eszerint Caesar és Pompeius megölését tervezték.	Dio 38.9.1–4. App. BC II.12. Suet. Caes. 20.5. Drogula 2019. 146–149.
59: Bibulus a júliusi <i>consul</i> választás elhalasztását javasolja októberre, hogy addig is csökkenjen a triumvirek támogatottsága.	Drogula 2019. 151–152. Cicero Att. II.21.5.

volna a jogát a *triumphus* megtartására, hiszen a pályázás előtt már nem tudta azt megszervezni, így választania kellett a két lehetőség között.

58: L. Domitius Ahenobarbus (Cato sógora) és C. Memmius <i>praetor</i> ként Caesar 59-es törvényeinek legitimitását kérdőjelezte meg.	Drogula 2019. 152–153. Suetonius Caes. 23.1., Nero 2.2.
56: Pompeius és Crassus helyett Domitiust támogatja <i>consul</i> nak Cato, aki Caesar felelősségre vonását és hazahívását akarta elérni.	Plut. Cat. Min. 41. Drogula 2019. 180–181.
55: A triumvirek által elhalasztott <i>consul</i> választás erőszakba torkolt, Cato is megsérült.	Plut. Cat. Min. 41. Drogula 2019. 182.
55: Cato <i>praetor</i> rá választásának megakadályozása mennydörgésre hivatkozva → Cato vesztegetésre hivatkozva felelősségre vonná a megválasztott Vatiniust	Plut. Cat. Min. 42. Drogula 2019. 183–184.
55: Cato ellenzi Pompeius és Crassus provinciai megbízását (<i>lex Trebonia</i>) → obstrukció és provokáció, ómenekre hivatkozik ⁸	Plut. Cat. Min. 43.
55: Caesar galliai megbízatásának meghosszabbítását is ellenzi (<i>lex Licinia Pompeia</i>), de új taktikával: Pompeius és Caesar közé verne éket.	Drogula 2019. 186–187. Velleius II.46.2. Plut. Crass. 15. Plut. Cat. Min. 43. Plut. Pomp. 52. Plut. Caes. 21. Suet. Caes. 24. App. BC II.18. Dio XXXIX.33.3–4.
55: A parthusok elleni hadjárat jogtalanságára és az ómenekre hivatkozva gátolná meg Cato köre Crassus indulását Syriába.	Drogula 2019. 188. Cicero Div. I.29–30. Velleius II.46.3. Plut. Crass. 16. Dio XXXIX.39.5–7.
55: A kiszolgáltatás és engesztelő áldozat követelése	BG IV. 12–13. Plut. Caes. 22.3. Plut. Cat. Min. 51.

⁸ Blom 2012. 51.

	Plut. Crass. 37. Suet. Caes. 24.3. App. Celt. 18.
--	---

2. melléklet

A kiszolgáltatás megjelenése a forrásokban⁹

ESEMÉNY (Kr.e.)	FORRÁSOK
A <i>rerum repetitio</i> és a kiszolgáltatás leírása	Livius I.32. Servius IX.52–53., X.14. ¹⁰
Romulus a laviniumi területek fosztogatóinak kiszolgáltatása mellett dönt	Dionysios II.51–52. Livius I.14.
Tullus Hostilius és az albaiak kiszolgáltatási követelése	Diodorus Siculus VIII.25.
487: A hernicusok megtagadják a kiszolgáltatást	Dionysios VIII.64. Livius II.40.
465: Róma az aequus jogsértők kiszolgáltatását követeli	Dionysios IX.60. Livius III.2.
391: Az alliai vereség előzményei, a Fabiusok jogsértése	Livius V.36. Plutarchos Camillus 17–18. Appianos Celt. 3–4.
357: A faliscusok megtagadják a rómaiak által követelt kiszolgáltatást	Livius VII.16.
353: A caereiek felajánlják a felelősök kiszolgáltatását	Livius VII.20.
330: A fundibeliek kiszolgáltatása	Livius VIII.19.

⁹ Külön színnel jelöltem az olyan eseteket, ahol nem rómaiak kiszolgáltatásáról van szó.

¹⁰ Takács László magyar fordítást is közöl a kilencedik könyvben található részlethez: „Az ünnepélyes római szertartás szerint így szokott kezdődni a háború: amikor ugyanis háborút akartak indítani, a pater patratus, vagyis a fetialisok vezetője, elment az ellenség határaihoz, és ünnepélyes szavakat szólva fennhangon kijelentette, hogy háborút indít bizonyos okokból, mert vagy megsértették szövetségeseiket, vagy nem adták vissza az elhajtott állatokat, vagy nem szolgáltatták ki a gonosztevőket.” (Takács 2013.78.)

329: A privernumi Vitruvius lehetséges kiszolgáltatása	Livius VIII.20.
322: A samnis Brutulus Papius holttestének kiszolgáltatása	Livius VIII.39. Appianos Sam. 4.
321: A caudiumi vereség	Livius IX.5–11. Velleius Paterculus II.1. Cicero Inv. Rhet. II.91. Cicero De Senectute 41. Cicero De Officiis III.109. Appianos Sam. 4. Gellius Noctes Atticae XVII.21. Florus I.11. Cassius Dio fr. VIII.36.10–26. Zonaras VII.26.10–16. Orosius III.15., V.7.
314: A sorai felelősök átadása	Livius IX.24.
282: A rómaiak a tarentumi jogsértők kiszolgáltatását követelik	Appianos Sam. 7.
266: Q. Fabius és Cn. Apronius	Livius XV.3. (Per.) Valerius Maximus VI.6.5. Cassius Dio fr. X.42. Zonaras VIII.7.3.
236: M. Claudius Clineas	Valerius Maximus VI.3.3. Zonaras VIII.18. Cassius Dio fr. XII.45. Ammianus Marcellinus XIV.11.32.
219/218: Hannibál kiadásának követelése	Polybios III.8., 20. Livius XXI.6, 10., 18. Appianos Iberia 13. Florus I.22. Cicero Philippikák V.10. Cassius Dio XIII.55. Zonaras VIII.21.

	Silius I.676–678.
205: Mandonius kiszolgáltatásának követelése	Livius XXIX.3.
196: A boiótiaiak kiszolgáltatásának követelése	Livius XXXIII.29.
191: Az elpártolásért felelős személyek kiszolgáltatásának követelése az aitóliai követektől	Livius XXXVI.28.
188: L. Minucius Myrtilus és L. Manlius	Valerius Maximus VI.6.3 Cassius Dio fr. XIX.61. Livius XXXVIII.42.7.
137/136: C. Hostilius Mancinus	Plutarchos Tiberius Gracchus 7. Appianos Iberia 80., 83. Cicero De officiis III.109. Cicero De re publica. III.28. Cicero De oratore I.181.; II.137. Cicero De haruspicum responsis 43. Cicero Pro Caecina 98. Cicero Topica 37. Livius LV. Cassius Dio fr. XXIII.79. Velleius II.1–2. Florus I.34. Digesta 50.7.18. Aurelius Victor De Viris Illustribus 64. Eutropius IV. 17. 1. Orosius V.7. Quintilianus Inst. VII. 4. 13.
102/101: Saturninus esete Mithridatés követeivel	Diodorus Siculus XXXVI.15.
56/55: L. Calpurnius Piso (?)	Cicero In Pisonem 84–85. Cicero De haruspicum responsis 34–35. Cicero De Provinciis Consularibus 4-5. Cassius Dio XXXIX.12–14.

55: germániai követek esete, Cato támadása Caesar ellen	Caesar Bellum Gallicum IV.12–13. Plutarchos Caesar 22.3. Plutarchos Cato Minor 51. Plutarchos Crassus 37. Suetonius Iulius Caesar 24.3. Appianos Celtica 18. Cassius Dio XXXIX.47.
--	--

A felhasznált források jegyzéke

Amm.	Ammianus Marcellinus: <i>History</i> I. (The Loeb Classical Library 300.), Cambridge–London 1935. Ford. J. C. Rolfe.
App.	Appianos: <i>Róma története</i> , Bp. 2008. Ford. Hahn István et al.
BC	Iulius Caesar: <i>A polgárháborúról</i> , In: Iulius Caesar feljegyzései a gall háborúról, a polgárháborúról, Bp. 1974. Ford. Szepessy Tibor.
BG	Iulius Caesar: <i>A gall háborúról</i> , Bp. 1964. Ford. Szepessy Tibor. Caesar: <i>The Gallic War</i> (Loeb Classical Library 72.), London 1958. Ford. H. J. Edwards.
Catullus	<i>The Poems of Catullus, A Bilingual Edition</i> , Berkeley–Los Angeles–London 2005. Ford. Peter Green.
Cicero	
De Officiis	Cicero: <i>De Officiis</i> (Loeb Classical Library 30.), London–New York 1928. Ford. Walter Miller.
Topica	Cicero: <i>On Invention. The Best Kind of Orator. Topics</i> (Loeb Classical Library 386.), 1949. Ford. H. M. Hubbell.
De re publica	Cicero: <i>Az állam</i> , Bp. 1997. Ford. Hamza Gábor–Havas László.
De legibus	Marcus Tullius Cicero: <i>A törvények</i> , Bp. 2008. Ford. Simon Attila.
Pis.	Marcus Tullius Cicero: <i>Piso ellen</i> , Kolozsvár 2015. Ford. Pap Levente.
Att.; Q Fr.; Fam.	<i>Marcus Tullius Cicero összes levelei</i> , Szeged 2021. Ford. Nótári Tamás.
Brutus	Marcus Tullius Cicero: <i>Brutus</i> , In: Adamik Tamás (szerk.): Cicero összes retorikaelméleti művei, Pozsony 2012. 503–608.
De oratore	Marcus Tullius Cicero: <i>A szónokról</i> , In: Adamik Tamás (szerk.): Cicero összes retorikaelméleti művei, Pozsony 2012. 201–452.
Inv. Rhet.	Marcus Tullius Cicero: <i>A feltatlálásról</i> , In: Adamik Tamás (szerk.): Cicero összes retorikaelméleti művei, Pozsony 2012. 79–199.
Topica	Marcus Tullius Cicero: <i>Topica</i> , In: Adamik Tamás (szerk.): Cicero összes retorikaelméleti művei, Pozsony 2012. 689–720.
Caec.; Pis.; Har. resp.; Cat.; Prov. cons.; Verr.; Mur.; Phil.; Mur.	<i>Marcus Tullius Cicero összes beszédei</i> , Szeged 2021. Ford. Nótári Tamás.

- Dig. *Digest of Justinian* (Vol. 4.), Philadelphia 1998. Ford. Alan Watson.
- Dio / Zonaras Cassius Dio: *Roman History* I. (Loeb Classical Library 32.), London–New York 1914. Ford. Earnest Cary.
- Cassius Dio: *Roman History* II. (Loeb Classical Library 37.), Cambridge–London 1970. Ford. Earnest Cary.
- Cassius Dio: *Roman History* III. (Loeb Classical Library 53.), London–New York 1914. Ford. Earnest Cary.
- Cassius Dio: *Roman History* IV. (Loeb Classical Library 66.), London–New York 1916. Ford. Earnest Cary.
- Diod. Diodorus Siculus: *Library of History* XII. (Loeb Classical Library 423.), Cambridge, MA 1967. Ford. Francis R. Walton.
- Dionysios Dionysius of Halicarnassus: *Roman Antiquities* I. (Loeb Classical Library 319.), Cambridge–London 1960. Ford. Earnest Cary.
- Dionysius of Halicarnassus: *Roman Antiquities* V. (Loeb Classical Library 372.), Cambridge MA–London 1945. Ford. Earnest Cary.
- Dionysius of Halicarnassus: *Roman Antiquities* VI. (Loeb Classical Library 378.), Cambridge MA–London 1963. Ford. Earnest Cary.
- Dionysius of Halicarnassus: *Roman Antiquities* VII. (Loeb Classical Library 388.), Cambridge–London 1950. Ford. Earnest Cary.
- Eutropius Eutropius: *Róma rövid története*, 2003. Ford. Teravágimov Péter.
- Florus Florus: *Róma háborúi*, Bp. 1979. Ford. Havas László.
- Gellius Aulus Gellius: *Attikai éjszakák* I–II. (Görög és latin remekírók), Bp. 1905.
- HRR H. Peter: *Historicorum Romanorum Reliquiae* (I.), 1914. Forrás: <https://archive.org/details/historicorumroma01peteuoft/page/n5/mode/2up> – Letöltés ideje: 2021. 12. 18.
- Livius Livius: *A római nép története a város alapításától* (I–IV. kötet), Bp. 1982. Ford. Muraközy Gyula.
- Titus Livius: *Róma története a Város alapításától* (I–IV. kötet), Bp. 2018. Ford. Kopeczky Rita.
- Livius: *Ab Urbe condita* I. (Oxford Classical Texts), Oxford–New York 1974. Ford. Robert Maxwell Ogilvie.
- Livy: *History of Rome* IV. (Loeb Classical Library 191.), London–New York 1926. Ford. B. O. Foster.

- Livy: *History of Rome* V. (Loeb Classical Library 233.), London–Cambridge MA 1969. Ford. J. C. Yardley.
- Livy: *History of Rome* VIII. (Loeb Classical Library 381.), London–Cambridge MA 1978. Ford. Frank Gardner Moore.
- Livy: *History of Rome* XI. (Loeb Classical Library 313.), London–Cambridge MA 1936. Ford. Evan T. Sage.
- Nepos Cornelius Nepos: *Híres férfiak* (Az ókori irodalom kiskönyvtára), Bp. 1984. Ford. Havas László.
- Peter K. Marshall (szerk.): *Cornelii Nepotis Vitae cum fragmentis* (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), Lipcse 1977.
- Orosius Orosius: *Seven Books of History Against Pagans* (Translated texts for historians. Volume 54.), Liverpool 2010. Ford. A. T. Fear.
- Plinius NH Pliny: *Natural History* IX. (Loeb Classical Library 394.), Cambridge MA–London 1961. Ford. H. Rackham
- Plut. Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok* (I. kötet), 1978. Ford. Máthé Elek.
- Plutarch's Lives, Demosthenes and Cicero, Alexander and Caesar* VII. (The Loeb Classical Library 99.), London 1967³. Ford. Bernadotte Perrin.
- Plutarch's Lives, Themistocles and Camillus, Aristides and Cato Major, Cimon and Lucullus* II. (The Loeb Classical Library 47.), Cambridge MA–London 1968. Ford. Bernadotte Perrin.
- Plutarch's Lives, Sertorius and Eumenes, Phoicon and Cato the Younger* VIII. (The Loeb Classical Library 100.), London 1959³. Ford. Bernadotte Perrin.
- Plutarch: *Caesar* (Clarendon Ancient History Series), Oxford 2012. Ford. Christopher Pelling.
- Plutarch: *Moralia* III. (Loeb Classical Library 245.), Cambridge MA–London 1961. Ford. Frank Cole Babbitt.
- Polybios *Polübiosz történeti könyvei* I–II., Máriabesnyő–Gödöllő 2002.
- Quintilianus Quintilian: *The Institutio Oratoria* III. (Loeb Classical Library 126.), Cambridge MA–London 1959. Ford. H. E. Butler.
- Rhet.Her. Cornificius: *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika: Latinul és magyarul* (Görög és latin írók 18.), Bp. 1987. Ford. Adamik Tamás.
- RRC *Roman Republican Coinage*, Forrás: https://research.britishmuseum.org/research/publications/online_research_catalogues/rrc/preface.aspx – Letöltés ideje: 2021. 12. 18.

- Sall. Sallustius: *A Julius Caesarhoz intézett levelek*, In: Caius Sallustius Crispus összes munkái, Bp. 1910. Ford. Cserép József
- Sallustius: *De coniuratione Catilinae* (Auctores Latini XII.), Bp. 1970.
- C. Sallustius Crispus: *Catilina összeesküvése*, In: C. Sallustius Crispus összes művei, Bp. 1978. Ford. Kurcz Ágnes.
- Seneca Seneca: *Letters on Ethics: To Lucilius* (The Complete Works of Lucius Annaeus Seneca), Chicago–London 2015. Ford. Margaret Graver–A. A. Long.
- Servius Charles E. Murgia–Robert A. Kaster (szerk.): *Maurus Honoratus Servius: Serviani in Vergili Aeneidos libros IX-XII commentarii*, New York 2018.
- Silius Silius Italicus: *Punica* I. (Loeb Classical Library 277.), London–Cambridge MA 1961. Ford. J. D. Duff.
- Suet. Gaius Suetonius Tranquillus: *Julius Caesar*. In: Gaius Suetonius Tranquillus: *A caesarok élete*, 1975. Ford. Kis Ferencné.
- R. A. Kaster (szerk.): *C. Svetoni Tranqvilli, De Vita Caesarum Libros VIII* (Oxford Classical Texts), Oxford 2016.
- Strabón Strabón: *Geógraphika*, Bp. 1997. Ford. Dr. Földy József.
- Tacitus Tacitus: *Iulius Agricola élete*, In: Tacitus összes művei (Bibliotheca Classica), Bp. 1980. Ford. Borzsák István.
- Thukydides Thuküdidész: *A peloponnészoszi háború* (Sapientia Humana), Bp. 2006.
- Val. Max. John Briscoe (szerk.): *Valeri Maximi: Facta et dicta memorabilia* I. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), Stuttgart–Lipcse 1998.
- Valerius Maximus: *Memorable Doings and Sayings* II. (Loeb Classical Library 493.), Cambridge MA 2000. Ford. D. R. Shackleton Bailey.
- Varro Varro: *On the Latin Language, Volume I: Books 5-7*. (Loeb Classical Library 333.), London 1938. Ford. Roland G. Kent.
- Vegetius M. D. Reeve (szerk.): Vegetius: *Epitoma Rei Militaris* (Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis), New York 2004.
- Velleius Velleius Paterculus: *Róma története*, Szeged 2007. Ford. Hoffmann Zsuzsanna.
- Velleius Paterculus: *Compendium of Roman History, Res gestae divi Augusti* (The Loeb Classical Library 152.), Cambridge MA–London 1961. Ford. Frederick W. Shipley.

A felhasznált szakirodalom jegyzéke¹¹

- Adamik 2009. Adamik Tamás: *Római irodalom a kezdetektől a Nyugatrómai Birodalom bukásáig*, Pozsony 2009.
- Albrecht 2003. Michael von Albrecht: *A római irodalom története* (I.), Bp. 2003. Ford. Tar Ibolya.
- Alföldi 2009. Alföldi András: *A korai Róma* (Historia Incognita 29.), Máriabesnyő–Gödöllő 2009.
- Ando 2008. Clifford Ando: Aliens, Ambassadors, and the Integrity of the Empire, *Law and History Review* 26. (2008), 3. 491–519.
- Arena 2007. Valentina Arena: *Roman Oratorical Invective*, In: W. J. Dominik–J. Hall (szerk.): *A Companion to Roman Rhetoric*, Oxford–Malden 2007. 149–60.
- Armstrong 2016. Jeremy Armstrong: *War and Society in Early Rome. From Warlords to Generals*, Cambridge 2016.
- Astin 1967. A. E. Astin: *Scipio Aemilianus*, Oxford 1967.
- Aston 1999. Michael Aston: A Legal Interpretation of Livy's Caudine Sponsio: Using Roman Law to test the validity of Livy's Caudine Forks Narrative, *Past Imperfect* 8 (1999), 5–32.
- Badian 2006. Ernst Badian: “Deditio”, In: Hubert Cancik–Helmuth Schneider (Ed.): *Brill's New Pauly*, 2006. Forrás: <https://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-pauly/deditio-e312610> – Letöltés ideje: 2021. 10. 09.
- Balsdon 1957. J. P. V. D. Balsdon: The Veracity of Caesar, *G&R* 4 (1957), 1. 19–28.
- Batstone 1988. William W. Batstone: The Antithesis of Virtue: Sallust's "Synkrisis" and the Crisis of the Late Republic, *ClAnt* 7 (1988), 1. 1–29.
- Beard–North–Price 1998. Mary Beard–John North–Simon Price: *Religions of Rome* (Volume 1. A History), 1998.
- Beard–North–Price 1998. Mary Beard–John North–Simon Price: *Religions of Rome* (Volume 2. A Sourcebook), 1998.
- Beard 2006. Mary Beard: *Religion*, In: J. A. Crook (szerk.): *The Cambridge Ancient History, The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C. (IX.)*, Oxford 2006.⁷

¹¹ A folyóiratok rövidítésénél a L'Année Philologique rendszerét használtam.

- Beard 2012. Mary Beard: Cicero's 'Response of the haruspices' and the Voice of the Gods, *JRS* (2012), 102. 20–39.
- Becker 1973. Carl Becker: *Sallust*, In: Hildegard Temporini–Wolfgang Haase (szerk.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* (I. 3. Sprache und Literatur), Berlin–New York 1973. 720–754.
- Beness 1991. J. Beness: The Urban Unpopularity of Lucius Appuleius Saturninus, *Antichthon* 25 (1991), 33–62.
- Billows 2009. Richard A. Billows: *Julius Caesar, The Colossus of Rome*, Abingdon 2009.
- Blom 2012. Henriette van der Blom: Cato and the People, *BICS* 55 (2012), 2. 39–56.
- Broughton 1987. T. R. S. Broughton: Mistreatment of Foreign Legates and the Fetial Priests: Three Roman Cases, *Phoenix* 41 (1987), 1. 50–62.
- Burden-Strevens 2020. Christopher Burden-Strevens: *Cassius Dio's Speeches and the Collapse of the Roman Republic, The Roman History, Books 3–56* (Historiography of Rome and its Empire 7.), Leiden–Boston 2020.
- Butler–Cary 1982. H. E. Butler–M. Cary (szerk.): *Suetonius: Divus Julius*, 1982.
- Canfora 2007. Luciano Canfora: *Julius Caesar, The People's Dictator*, Edinburgh 2007.
- Cary–Scullard 1975. M. Cary–H. H. Scullard: *The Temporary Monarchy of Cornelius Sulla*, In: *A History of Rome*, London 1975.
- Conte 1994. Gian Biagio Conte: *Latin Literature: A History*, Baltimore–London 1994. Ford. Joseph B. Solodow.
- Corbeill 2018. Anthony Corbeill: *Anticato*, In: Luca Grillo (szerk.): *The Cambridge Companion to the Writings of Julius Caesar*, Cambridge 2018. 101–117. (Online kiadás)
- Cornell 1995. Tim Cornell: *The Beginnings of Rome. Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000-264 BC)*, London–New York 1995.
- Cornell 2013. Tim J. Cornell: *The Fragments of the Roman Historians* (Vols. I–III.), Oxford 2013².
- Craig 2004. Cristopher Craig: *Audience Expectations, Invective, and Proof*, In: Jonathan Powell–Jeremy Paterson (szerk.): *Cicero the Advocate*, New York 2004. 187–214.
- Crawford 1973. M. H. Crawford: *Foedus and Sponsio*, *PBSR* 41 (1973), 1–7.
- Crawford 1974. Michael H. Crawford: *Roman Republican Coinage* (Volume I–II.), Cambridge 1974.

- DeLacy 1941. Phillip DeLacy: Cicero's Invective against Piso, *TAPhA* 72 (1941), 49–58.
- Drogula 2019. Fred K. Drogula: *Cato the Younger, Life and Death at the End of the Roman Republic*, New York 2019.
- Duff 2002. Timothy E. Duff: *Plutarch's Lives, Exploring Virtue and Vice*, Oxford 2002.
- Dyck 1996. Andrew R. Dyck: *A Commentary on Cicero, De Officiis*, 1996.
- Earl 1961. D. C. Earl: *The Political Thought of Sallust*, Cambridge 1961.
- Eckstein 2006. Arthur M. Eckstein: *Mediterranean Anarchy, Interstate War, and the Rise of Rome*, London 2006.
- Eden 1962. P. T. Eden: Caesar's Style: Inheritance versus Intelligence, *Glotta* 40 (1962), 1/2. 74–117.
- Ellis 1876. Robinson Ellis: *A Commentary on Catullus* (Clarendon Press Series), Oxford 1876.
- Fantham 2003. Elaine Fantham: *Three Wise Men and the End of the Roman Republic*, In: F. Cairns–E. Fantham (szerk.): *Caesar against Liberty? Perspectives on His Autocracy* (PLLS 11.), Cambridge 2003. 96–117.
- Fehrle 1983. Rudolf Fehrle: *Cato Uticensis* (Impulse der Forschung 43.), Darmstadt 1983.
- Ferenczi 2011. Ferenczi Attila: Ki mihez ragaszkodik? Horatius, Ódák III.3, *Ókor* 10 (2011) 1. 27–33.
- Ferenczi 2015. Ferenczi Attila: „Cato nemes halála”, Egy republikánus idol az augustusi Rómában, *Ókor* 14 (2015), 1. 18–22.
- Forsythe 1999. Gary Forsythe: *Livy and Early Rome: A Study in Historical Method and Judgment* (Historia Einzelschriften 132.), Stuttgart 1999.
- Forsythe 2005. Gary Forsythe: *A Critical History of Early Rome. From Prehistory to the First Punic War*, Berkeley 2005.
- Frost 1997. Bryan-Paul Frost: An Interpretation of Plutarch's „Cato the Younger”, *HPh* 18 (1997), 1. 1–23.
- Gais 1979. Ruth Michael Gais: Caesar's Techniques of Persuasion in *De Bello Gallico*, *CO* 56 (1979), 5. 104–06.
- García Riaza 2002. Enrique García Riaza: *Celtíberos y lusitanos frente a Roma: diplomacia y derecho de guerra*, Vitoria 2002.

- Gargola 2006. Daniel J. Gargola: *Mediterranean Empire (264–134)*, In: Nathan Rosenstein–Robert Morstein-Marx (szerk.): *A Companion to the Roman Republic*, 2006. 147–166.
- Geiger 1971. Joseph Geiger: *A Commentary on Plutarch's Cato Minor*, Oxford 1971.
- Gelzer 1968. Mattias Gelzer: *Caesar: Politician and Statesman*, Oxford 1968. Ford. Peter Needham.
- Gill 1983. Christopher Gill: The Question of Character-Development: Plutarch and Tacitus, *The Classical Quarterly* 33 (1983), 2. 469–487.
- Goldsworthy 2003. Adrian Goldsworthy: *The Fall of Carthage: The Punic Wars 265–146 BC*, London 2003.
- Goldsworthy 2006. Adrian Goldsworthy: *Caesar: Life of a Colossus*, London 2006.
- Goodyear 1982. F. R. D. Goodyear: *Sallust*, In: E. J. Kenney–W. V. Clausen (Ed.): *The Cambridge History of Classical Literature* (Vol. 2., Latin Literature), Cambridge 1982.
- Góczon 2019. Góczon Tamás: *A gall háború ára: Julius Caesar pusztítása és megítélése*, In: Rudolf Veronika–Veres Kristóf György (szerk.): *Opuscula Historica III.*, Bp. 2019. 11–62.
- Gruen 1968. Erich S. Gruen: *Roman Politics and the Criminal Courts, 149-78 B.C.*, Cambridge 1968.
- Gruen 1995. Erich S. Gruen: *The Last Generation of the Roman Republic*, Berkeley–Los Angeles–London 1995.
- Gruen 2009. Erich S. Gruen: *Caesar as a Politician*, In: Miriam Griffin (szerk.): *A Companion to Julius Caesar*, 2009.
- Hahn 1975. Hahn István: *Róma istenei*, Bp. 1975.
- Havas 1998. Havas László et al. (szerk.): *Róma, Egy világbirodalom politikai, erkölcsi és történelmi eszméi I.* (Agatha IV.), Debrecen 1998.
- Havas 2010. Havas László: *Jellemrajz és propaganda Cicero Catilina elleni beszédeiben különös tekintettel a Catilinaria primára*, In: Czerovszki Mariann–Nagyillés János (szerk.): *Corollarium: Tanulmányok a hatvanöt éves Tar Ibolya tiszteletére* (Acta Antiqua et Archeologica Supplementum XIII.), Szeged 2010. 89–95.
- Hayne 1981. Léonie Hayne: The Condemnation of Sp. Postumius Albinus (Cos. 110), *AClass* 24 (1981), 61–70.
- Hegyí–Németh 2011. Hegyi W. György–Németh György: *Görög–római történelem*, Bp. 2011.

- Hegy 2018. Hegyi W. György: *Mos és res publica. Politikai kultúra a köztársaságkori Rómában*, Bp. 2018.
- Hernández 2017. Enrique Hernández: El derecho de los tratados en la Roma republicana, *Revista de derecho público* 26 (2017), 51. 23–46.
- Hickson-Hahn 2000. Frances Hickson-Hahn: Pompey's "Supplicatio Duplicata": A Novel Form of Thanksgiving, *Phoenix* 54 (2000), 3–4. 244–254.
- Hoffmann 1971. Wilhelm Hoffmann: *Hannibal*, Bp. 1971. Ford. Terényi István.
- Hoffmann 2009. Hoffmann Zsuzsanna: Hannibal diplomáciai tevékenységéhez, *Aetas* 24. (2009), 4. 100–110.
- Hoffmann 2015. Hoffmann Zsuzsanna: Asinius Pollio politikai pályafutása, *Aetas* 30 (2015), 3. 127–139.
- Horsfall 1982. Nicholas Horsfall: The Caudine Forks: Topography and Illusion, *PBSR* 50 (1982), 45–52.
- Hoyos 2012. B. Dexter Hoyos: *Unplanned Wars: The Origins of the First and Second Punic Wars* (Untersuchungen zur antiken Literatur und Geschichte 50), Berlin–New York 2012.
- Jacobs 2018. Susan G. Jacobs: *Plutarch's Pragmatic Biographies, Lessons for Statesmen and Generals in the Parallel Lives* (Columbia Studies in the Classical Tradition Vol. 43.), Leiden–Boston 2018.
- Jármí 2019. Jármí Viktória: *A római nemzetségek emlékezete* (Doktori disszertáció), Bp. 2019. Forrás: <https://edit.elte.hu> – Letöltés ideje: 2021. 03. 25.
- Kamm 2006. Antony Kamm: *Julius Caesar, A life*, Abingdon 2006.
- Katz 1981. B. R. Katz: Dolor, Invidia and Misericordia in Sallust, *AClass* 24 (1981), 71–85.
- Kozák 2015. Kozák Dániel: *Saguntum alapítástörténete és hűségének mítosza Silius Italicus Punicájában*, 2015. Forrás: <http://real.mtak.hu/28349/> – Letöltés ideje: 2021. 12. 13.
- Köves-Zulauf 1995. Thomas Köves-Zulauf: *Bevezetés a római vallás és monda történetébe*, Bp. 1995.
- Lancel 2005. Serge Lancel: *Hannibál*, Bp. 2005. Ford. Kopeckzy Rita.
- Lazenby 1978. John Francis Lazenby: *Hannibal's War: A Military History of the Second Punic War*, Warminster 1978.
- Lawrence 2016. Jenn Lawrence: *Surrendering Hannibal: the deditio of culpable persons in Roman diplomatic and military contexts*, [2016.] Forrás: <https://www.academia.edu/25951868/> – Letöltés ideje: 2021. 10. 09.

- Lee 1969. K. H. Lee: Caesar's Encounter with the Usipetes and the Tencteri, *G&R* 16 (1969), 1. 100–103.
- Leraczyk 2018. Izabela Leraczyk: The Consequences of Violating the Immunity of Carthaginian Envoys in the Light of Liv. 38.42.7 and Val. Max. 6.6.3, *Review of European and Comparative Law* 32 (2018), 19–40.
- Levene 1993. D. S. Levene: *Religion in Livy* (Mnemosyne Supplementum 127.), Leiden–New York–Köln 1993.
- Levene 2000. D. S. Levene: Sallust's "Catiline" and Cato the Censor, *CQ* 50 (2000), 1. 170–191.
- Levene 2010. D. S. Levene: *Livy on the Hannibalic War*, New York 2010.
- Libero 2012. Loretana de Libero: *Surrender in Ancient Rome*, In: Holger Afflerbach–Hew Strachan (Ed.): *How Fighting Ends: A History of Surrender*, 2012. 29–38.
- Linderski 1965. Jerzy Linderski: Constitutional Aspects of the Consular Elections in 59 B.C., *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 14 (1965), 4. 423–442
- Lintott 2006. Andrew Lintott: *Political History 146–95 BC.*, In: J. A. Crook (szerk.): *The Cambridge Ancient History. The Last Age of the Roman Republic. 146–43 B.C. (IX.)*, Oxford 2006.⁷ 40–103.
- Maróti 1966. Maróti Egon: *Cato és a „De Agri Cultura”*, In: M. Porcius Cato: *A földművelésről*, Bp. 1966. Ford. Kun József
- Malcovati 1955. Henrica Malcovati (szerk.): *Oratorum Romanorum fragmenta liberae rei publicae*, 1955².
- Marshall 1975. B. A. Marshall: The Date of Delivery of Cicero's in Pisonem, *CQ* 25 (1975), 1. 88–93.
- McGushin 1977. Patrick McGushin: *C. Sallustius Crispus, Bellum Catilinae, A Commentary* (Mnemosyne 45.), 1977.
- Mensching 1984. Eckart Mensching: Zu den Auseinandersetzungen um den Gallischen Krieg und der Considius-Episode (BG I 21–22), *Hermes* 112 (1984), 1. 53–65.
- Michel 1980. Jacques-Henri Michel: L'extradition du général en droit romain, *Latomus* 39 (1980), 3. 675–693.
- Mommsen 1877. Theodor Mommsen: *A rómaiak története VII.*, Bp. 1877. Ford. Toldy István.
- Mommsen 1878. Theodor Mommsen: Die Gallische Katastrophe, *Hermes* 13 (1878), 4. 515–555.

- Morrell 2015. Kit Morrell: Cato, Caesar, and the Germani, *Antichthon* 49 (2015), 73–93.
- Morrell 2017. Kit Morrell: *Pompey, Cato, and the governance of the Roman Empire*, New York 2017.
- Morstein-Marx 2007. Robert Morstein-Marx: Caesar's Alleged Fear of Prosecution and His "Ratio Absentis" in the Approach to the Civil War, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 56 (2007), 159–178.
- MRR Thomas Robert Shannon: *The magistrates of the Roman Republic (Volume 1. 509 B.C. – 100 B.C.)*, New York 1951–1952.
- Nisbet 1987. Robin G. M. Nisbet (szerk.): *Cicero: In L. Calpurnium Pisonem Oratio*, 1987.
- Nousek 2018. Debra L. Nousek: *Genres and Generic Contaminations: The Commentarii*, In: Luca Grillo (szerk.): *The Cambridge Companion to the Writings of Julius Caesar*, Cambridge 2018. 163–181. (Online kiadás)
- Nótári 2021a. Nótári Tamás: *Marcus Tullius Cicero összes levelei*, Szeged 2021.
- Nótári 2021b. Nótári Tamás: *Marcus Tullius Cicero összes beszédei*, Szeged 2021.
- Oakley 2005. S. P. Oakley: *A Commentary on Livy, Books VI–X. (Vol. III.)*, Oxford 2005.
- Ogilvie 1965. R. M. Ogilvie: *A Commentary on Livy, Books 1–5.*, Oxford 1965.
- Pap 2015. Cicero: *Piso ellen*, Kolozsvár 2015. Ford. Pap Levente.
- Pelling 1979. C. B. R. Pelling: Plutarch's Method of Work in the Roman Lives, *JHS* 99 (1979), 74–96.
- Pelling 1985. C. B. R. Pelling: Plutarch and Catiline, *Hermes* 113 (1985), 3. 311–329.
- Pelling 2002. Christopher Pelling: *Plutarch and History, Eighteen Studies*, 2002. [e-book]
- Pelling 2012. Plutarch: *Caesar* (Clarendon Ancient History Series), Oxford 2012. Ford. Christopher Pelling.
- Penella 1987. Robert J. Penella: *War, Peace and the Ius Fetiale in Livy 1.*, Forrás: <https://www.scribd.com/document/411132602> – Letöltés ideje: 2021. 12. 18.
- Potter 2010. David Potter: *Caesar and the Helvetians*. In: Garrett G. Fagan–Matthew Trundle (szerk.): *New Perspectives on Ancient Warfare*, Leiden–Boston. 2010. 305–329.

- Prieto 2012. Enrique Hernández Prieto: La crisis diplomática romano-cartagiensa y el estallido de la segunda Guerra Púnica, *SHHA* 30 (2012), 23–50.
- Ramsey 2007. John T. Ramsey: *Sallust's Bellum Catilinae*, New York 2007².
- Ramsey 2009. John T. Ramsey: *The Proconsular Years: Politics at a Distance*, In: Miriam Griffin (szerk.): *A Companion to Julius Caesar*, 2009.
- Rawlings 1998. L. Rawlings: *Caesar's portrayal of Gauls as warriors*, In: K. Welch–A. Powell (szerk.): *Julius Caesar as Artful Reporter: The War Commentaries as Political Instruments*, London 1998. 171–191.
- Rawson 1973. Elizabeth Rawson: Scipio, Laelius, Furius and the Ancestral Religion, *JRS* 63 (1973), 161–174.
- Rich 1996. John Rich: The Origins of the Second Punic War, In: T. J. Cornell–B. Rankov–P. Sabine (szerk.): *The Second Punic War: a Reappraisal*, *BICS* 41 (1996), Suppl. 67. <https://onlinelibrary.wiley.com/toc/20415370/1996/41/S67>
- Rich 2011. John Rich: *The Fetiales and Roman International Relations*, In: James H. Richardson–Federico Santangelo: *Priests and State in the Roman World* (PAwB 33.), Stuttgart 2011. 187–242.
- Rich 2013. John Rich: *Roman Rituals of War*, In: Brian Campbell–Lawrence A. Tritle (szerk.): *The Oxford Handbook of Warfare in the Classical World* (Oxford Handbooks), New York 2013. [e-book]
- Richardson 2008. J. H. Richardson: The "Pater Patratus" on a Roman Gold Stater: A Reading of "RRC" Nos. 28/1-2 and 29/1-2, *Hermes* 136. (2008), 4. 415–425.
- Richardson 2012. J. H. Richardson: *The Fabii and the Gauls. Studies in Historical Thought and Historiography in Republican Rome*, Stuttgart 2012.
- Riggsby 2006. Andrew M. Riggsby: *Caesar in Gaul and Rome. War in words*, Austin 2006.
- Rosenberger 2007. Veit Rosenberger: *Republican Nobiles: Controlling the Res Publica*, In: Jörg Rüpke (szerk.): *A Companion to Roman Religion* (Blackwell Companions to the Ancient World), 2007.
- Rosenstein 1986. Nathan Rosenstein: "Imperatores Victi": The Case of C. Hostilius Mancinus, *CLAnt* 5 (1986), 2. 230-252.
- Rosenstein 1990. Nathan S. Rosenstein: *Imperatores Victi: Military Defeat and Aristocratic Competition in the Middle and Late Republic*, Berkeley–Los Angeles–Oxford 1990.

- Rüpke 2006. Jörg Rüpke: *Communicating with the Gods*, In: Nathan Rosenstein–Robert Morstein-Marx (szerk.): *A Companion to the Roman Republic*, 2006.
- Rüpke 2018. Jörg Rüpke: *Priesthoods, gods and stars*, In: Luca Grillo (szerk.): *The Cambridge Companion to the Writings of Julius Caesar*, Cambridge 2018. 101–117. (Online kiadás)
- Salmon 1929. E. T. Salmon: *The Pax Caudina*, *JRS* 19 (1929), 12–18.
- Salmon 1967. E. T. Salmon: *Samnium and the Samnites*, 1967.
- Sampson 2010. Gareth C. Sampson: *The crisis of Rome, The Jugurthine and Northern Wars and the Rise of Marius*, 2010.
- Santangelo 2008. Federico Santangelo: *The Fetials and their „Ius”*, *BICS* 51 (2008), 63–93.
- San Vicente 2012a. José Ignacio San Vicente González de Aspuru: *La Pax Deorum, la caída de Numancia y la profecía de Clunia*, *Arys: Antigüedad: religiones y sociedades* 10 (2012), 215–232.
- San Vicente 2012b. José Ignacio San Vicente: *El Foedus de Mancino, la Pax Caudina y Tito Livio*, In: Javier Martínez García (szerk.): *Mundus vult decipi: estudios interdisciplinarios sobre falsificación textual y literaria*, 2012. 319–334.
- San Vicente 2013. José Ignacio San Vicente González de Aspuru: *La victoria como justificación del bellum pium y la pax deorum. El caso de Numancia*, *Arys: Antigüedad: religiones y sociedades* 11 (2013), 173–192.
- Sastre–Plácido 2005. Inés Sastre–Domingo Plácido Suarez: *Deditio in fidem and peasant forms of dependence in the Roman provincial system: the case of Northwestern Iberia*, In: *La fin du statut servile? Affranchissement, libération, abolition (Volume II.)*, Besançon 2008. 501–509.
- Scheid 2015. John Scheid: *Livy and Religion*, In: Bernard Mineo (szerk.): *A Companion to Livy (Blackwell Companions to the Ancient World)*, 2015.
- Scullard 2006. H. H. Scullard: *The Carthaginians in Spain*, In: J. A. Crook (szerk.): *The Cambridge Ancient History: The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C. (IX.)*, Oxford 2006.⁷ 17–43.
- Sklenář 1998. R. Sklenář: *La République Des Signes: Caesar, Cato, and the Language of Sallustian Morality*, *TAPA* 128 (1998), 205–220.
- Syme 1959. Ronald Syme: *Livy and Augustus*, *HSPh* 64 (1959), 27–87.
- Syme 2002. Ronald Syme: *Sallust*, Berkeley–Los Angeles–London 2002.

- Takács 2013. Takács László: *A római diplomácia*, Bp. 2013.
- Taylor 1949. Lily Ross Taylor: *Party Politics in the Age of Caesar*, Berkeley–Los Angeles 1949.
- Thorne 2018. James Thorne: *Narrating the Gallic and Civil Wars with and beyond Caesar*, In: Luca Grillo (szerk.): *The Cambridge Companion to the Writings of Julius Caesar*, Cambridge 2018. 478–499.
- Tschiedel 1981. Hans Jürgen Tschiedel: *Caesars Anticato: Eine Untersuchung der Testimonien und Fragmente* (Impulse der Forschung 37.), Darmstadt 1981.
- Walbank 1957. F. W. Walbank: *A Historical Commentary on Polybius, Vol. 1. Commentary on Books 1–6.*, Oxford 1957.
- Walbank 1967. F. W. Walbank: The Scipionic Legend, *PCPhS* (1967), 13. 54–69.
- Wardle 2009. David Wardle: *Caesar and Religion*, In: Miriam Griffin (szerk.): *A Companion to Julius Caesar*, 2009.
- Wiedemann 1986. Thomas Wiedemann: The Fetiales: A Reconsideration, *CQ* 36 (1986), 2. 478–490.
- Williams 2001. J. H. C. Williams: *Beyond the Rubicon. Romans and Gauls in Republican Italy*, Oxford 2001.
- Wiseman 2008. T. P. Wiseman: *Caesar, Pompey and Rome*. In: J. A. Crook (szerk.): *The Cambridge Ancient History, The Last Age of the Roman Republic, 146-43 B.C. (IX.)*, Oxford 2008.² 368–423.
- Zadorojnyi 2007. Alexei V. Zadorojnyi: Cato's Suicide in Plutarch, *CQ* 57 (2007), 1. 216–230.
- Zecchini 2001. Giuseppe Zecchini: *Cesare e il mos maiorum* (Historia Einzelschriften 151.), Stuttgart 2001.
- Zollschan 2012. Linda Zollschan: *The Longevity of the Fetial College*, In: Olga Tellegen-Couperus (Ed.): *Law and Religion in the Roman Republic*, Leiden – Boston 2012. 119–144.